

TREES VAN MONTFOORT

Groene theologie

SKAN DALON
NON PROFESSED POSTERS

De heilige Benno en de kikkers

De man Gods ging vaak de natuur in om te bidden en te mediteren. En op een keer toen hij langs een moeras kwam, was er een spraakzame kikker aan het kwaken in het troebele water. Om te voorkomen dat die zijn contemplatie zou verstoren, beval hij hem om een Serafische te zijn, aangezien alle kikkers van Serafia stom zijn. Maar toen hij een stukje doorgelopen was, schoten hem de woorden te binnen van Daniël: 'Zeemonsters en al wat in het water zwemt, prijs de Heer, dieren in het wild en al het vee, prijs de Heer.'¹ En omdat hij bang was dat het zingen van de kikkers misschien aangenamer was dan zijn eigen bidden, richtte hij zijn bevel weer tot hen, dat zij God zouden prijzen op hun eigen manier. En spoedig waren de lucht en de velden vervuld met hun luid gekwaak.²

Inhoudsopgave

VOORWOORD	9
Voorgeschiedenis van dit boek.....	10
Dankwoord.....	11
INLEIDING	13
HOOFDSTUK 1 • THEOLOGIE EN DUURZAAMHEID	19
1.1 Een ecologische crisis.....	20
1.1.1 Onmerkbare crisis.....	21
1.1.2 De groeiende impact van mensen op de aarde.....	22
1.1.3 Gangbare oplossingen.....	24
1.2 Wereldbeelden.....	27
1.2.1 Antropocentrisme en exploitatie (White en Morton)	28
1.2.2 Westerse wereldbeelden door de eeuwen heen.....	31
1.2.3 Hedendaagse natuurwetenschap.....	33
1.2.4 Technologie.....	34
1.2.5 Markteconomie.....	35
1.2.6 Patriarchaat en kolonialisme	38
1.2.7 Postmodernisme	39
1.2.8 Taal	40
1.3 De taak van de theologie.....	43
1.3.1 Theologie gaat over de wereld in relatie tot God	43
1.3.2 Vele bronnen en gesprekspartners.....	44
1.3.3 Bijbel en traditie.....	45
1.4 Theologie en de ecologische crisis.....	47
HOOFDSTUK 2 • HET ANDERE WERELDBEELD VAN DE BIJBEL	49
2.1 De Bijbel in ecologisch perspectief.....	50
2.1.1 Mogelijkheden voor een ecologische interpretatie.....	51
2.1.3 Relevante teksten.....	54
2.2 Scheppingsverhalen	56
2.2.1 Het worden van de kosmos: Genesis 1–2,4.....	56
2.2.2 Verloren paradijs? Genesis 2 en 3.....	68
2.2.3 Profeet van de schepping: Deuteroprofeet	74
2.2.4 De schepping zingt: de psalmen.....	76
2.2.5 Jobs lijden in context.....	86
2.2.6 Vrouwe Wijsheid: Spreuken 1-9	92
2.2.7 Christus als schepper	98

2.3	God en de dieren	106
2.3.1	Dieren in scheppingsverhalen, resumé	108
2.3.2	Einde en nieuw begin voor al wat leeft: Genesis 6,5 -9,17	108
2.3.3	Rusten in vrijheid, de sabbatswetten	113
2.3.4	Jezus en de dieren	117
2.4	Redding van de aarde	121
2.4.1	Redding en schepping en de dieren, resumé.....	123
2.4.2	De schepping in barensweeën: Romeinen 8,19-23	124
2.4.3	Vrede of verwoesting bij de profeten.....	126
2.4.4	Een nieuwe aarde in Openbaring	130
2.4.5	De vrouw bij de bron	134
2.5	Conclusies.....	138
2.5.1	Wereldbeeld.....	139
2.5.2	De relatie tussen mensen en de natuur	139
2.5.3	Godsbeeld	140
2.5.4	Ecologisch perspectief.....	141
HOOFDSTUK 3 • NEDERLANDSTALIGE ECOTHEOLOGIE		142
3.1	Rentmeesterschap en zorg voor de schepping	143
3.1.1	Beheerder van agrarisch onroerend goed.....	143
3.1.2	Verantwoordelijkheid	144
3.1.3	Verraderlijk concept.....	146
3.2	Protestantse weerstand	147
3.2.1	De natuur in de protestantse traditie.....	148
3.2.2	Contrasttheologie	150
3.2.3	Heidendom, vruchtbaarheid en beeldverbod	151
3.2.4	Cyclische spiegel van menselijke ervaring.....	153
3.3	Katholieke weerstand	154
3.3.1	Nouvelle théologie en katholieke sociale leer	154
3.3.2	Snelle modernisering	155
3.4	Ecologische bewustwording.....	157
3.4.1	De gaarde een woestijn?	159
3.4.2	Laudato Si'.....	164
3.4.3	evolutie, ecologische crisis en de plaats van mensen in het grote geheel.....	168
3.5	Kwesties.....	176
3.5.1	Natuur: heilig, vanzelfsprekend of gevaarlijk?	177
3.5.2	Schepping: niet-menselijke natuur of alles? Toen, nu of straks? ..	177
3.5.3	Aarde: ecosysteem, huis, toneel, lijdende, arme?	178
3.5.4	Mensen: centraal of decentraal, een of divers, verantwoordelijk? ..	179
3.5.5	God: in of tegenover de wereld?	180

HOOFDSTUK 4 • INZICHTEN UIT ECOFEMINISTISCHE THEOLOGIE	
WERELDWIJD	182
4.1 Sallie McFague: de wereld als Gods lichaam	184
4.1.1 Naastenliefde voor alle schepselen.....	185
4.1.2 Een ecologische economie	186
4.1.3 De drie-ene God in een tijd van klimaatverandering.....	187
4.2 Ivone Gebara: het dagelijks leven van arme vrouwen.....	189
4.2.1 Context Latijns-Amerika	189
4.2.2 Een andere manier van kennen.....	194
4.2.3 De menselijke persoon	197
4.2.4 God als onderlinge verbondenheid.....	200
4.2.5 Jezus als symbool en inspiratie	205
4.2.6 Religie als persoonlijke ervaring en sociale institutie.....	207
4.2.7 Ecofeministische bevrijdingstheologie in context	209
4.3 Catherine Keller: chaos en creativiteit	212
4.3.1 Theologie als recycling	213
4.3.2 De fictie van het afgescheiden zelf	218
4.3.3 Tegen-apocalyps	219
4.3.5 Schepping uit de diepte	220
4.3.6 Postmoderne theologie in context	229
4.4 Elizabeth Theokritoff: de gave van Gods eigen leven	232
4.4.1 Context Oosterse Orthodoxie.....	233
4.4.2 Leven in Gods schepping.....	237
4.4.3 Vieren, vasten en Sofia in onze context.....	249
4.5 Een driegesprek	252
HOOFDSTUK 5 • OOGST	255
5.1 Resumé	255
5.2 Christologie en antropologie	257
5.2.1 De Wijsheid van God.....	258
5.2.2 Mensen als leerlingen	259
5.3 De vruchten van de aarde in Boxtel.....	260
5.3.1 Voorbereiden	260
5.3.2 Bidden, leren, vieren en delen	262
5.3.3 Kennen.....	264
GERAADPLEEGDE LITERATUUR	267
NOTEN	281
REGISTER VAN PERSONEN EN ZAKEN	315

Inleiding

Duurzaamheid is een thema geworden in gelovig Nederland en Vlaanderen. Er zijn honderden groene kerken, moskeeën en kloosters. Er is Ecokerk, Groen Geloven en Groen Gelovig. Er is zelfs een Groene Bijbel.⁶ Diaconie gaat steeds vaker niet alleen over sociale maar ook over ecologische thema's. Kerkrentmeesters en kerkbesturen werken aan duurzaam beheer van het kerkgebouw. Er wordt gecollecteerd voor milieuvriendelijke kooktoestellen in India en de koffie is fairtrade. In de vasten/veertigdagentijd zijn er sobere maaltijden en andere initiatieven om te inspireren tot een duurzame levensstijl. In sommige kerken wordt scheppingszondag gevierd of een themadiens gehouden over duurzaamheid, soms krijgen biddag en dankdag voor gewas en arbeid een groene invulling.

Het begrip duurzaamheid werd bekend in de definitie van Brundtland uit 1987: 'duurzame ontwikkeling is ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generaties zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien te schaden.'⁷ Duurzaamheid dreigt een containerbegrip te worden waar van alles onder kan vallen en waar niemand tegen kan zijn. Ik gebruik het in de beperktere betekenis van ecologische duurzaamheid en breder dan alleen betrokken op de toekomst van mensen. Het gaat om de toekomst van de hele aarde.

Al gebeurt er dan in de kerken veel goeds op het gebied van duurzaamheid, het blijft vaak beperkt tot diaconaat en kerkbeheer. Het zijn vooral de doeners die het beeld bepalen, de doordenking blijft achter. Schepping functioneert dan als gelovig woord voor natuur en rentmeesterschap als een kerkelijke term voor milieubewustzijn. Duurzaamheid raakt nog niet het hart van het geloof, waar het thuishoort. Daarmee volgen christenen vaak enkel het maatschappelijke debat terwijl ze er ook veel aan toe zouden kunnen voegen. Groene theologie of ecotheologie

dient niet alleen om de aarzelende kerkelijke praktijk te onderbouwen en te stimuleren, maar ook om de theologie minder eenzijdig te maken en om vanuit christelijk perspectief bij te dragen aan het welzijn van de aarde en al haar – menselijke en niet-menselijke – bewoners. Theologie is namelijk niet alleen voor binnenkerkelijk gebruik, maar kan ook vanuit haar eigen bronnen iets bijdragen aan het maatschappelijk debat.⁸

Er is vanuit de christelijke traditie zoveel meer te zeggen over duurzaamheid dan alleen ‘rentmeesterschap’ en ‘zorg voor de schepping’. Voor een verantwoorde ecologische theologie is het om te beginnen nodig om de Bijbel beter te lezen. De *Groene Bijbel*⁹ laat zien hoeveel relevante teksten er zijn, zoveel meer dan alleen de scheppingsverhalen aan het begin van Genesis. De term rentmeesterschap is in protestantse kringen ingeburgerd en er gaat een appel van uit. De term heeft echter ook grote beperkingen. In de Bijbel is rentmeester een economische functie, die niets zegt over de verhouding tussen mensen en de aarde. In onze tijd is een rentmeester een beheerder van agrarisch onroerend goed. De term kan zelfs gevaarlijk zijn, omdat hij te goed past in een wereldbeeld dat juist een oorzaak is van de ecologische crisis, een wereldbeeld dat gevormd is door een ideologie van overheersing en exploitatie, waarin economische groei en technische beheersing de norm zijn, zoals de paus beschrijft in zijn encycliek *Laudato Si*.¹⁰

Sommigen zien – niet helemaal ten onrechte – het christendom als een van de oorzaken van de huidige ecologische problemen. Christenen zouden de mens zo op een voetstuk zetten dat de natuur in hun ogen niet meer is dan een gebruiksartikel dat onbepaald geëxploiteerd mag worden.¹¹ Is het christelijk antwoord daarop: ‘wel heersen, maar zorgzaam’ voldoende? Blijft in dat antwoord de mens niet te zeer verheven boven de aarde? In veel ecotheologie worden vraagtekens gezet bij het wereldbeeld van de moderne tijd met zijn geloof in menselijk kunnen en in vooruitgang. In het moderne wereldbeeld zijn mensen nauwelijks meer onderdeel van een groter geheel, van de schepping, maar staan ze erboven. En er worden bijbelteksten gevonden om dat te onderbouwen. Psalm 8 wordt daar bijvoorbeeld voor gebruikt: ‘U hebt [...] hem toevertrouwd het werk van uw handen en alles aan zijn voeten gelegd’ (Ps. 8,6-7). In de Bijbel gaat het echter niet alleen over God en mensen. Veel teksten spreken over de verhouding tussen God en alles wat er bestaat: mensen, dieren, planten, stenen enzovoort. God sluit een verbond ook met de dieren (Genesis 9), voedt de wilde dieren, en bovenal: God is Schepper van hemel en aarde, dus van alles wat er is. God is niet alleen

een God van mensen. Maar, als dat zo is, wat is dan nog de plaats van mensen in het grote geheel? En kun je wel spreken over mensen in het algemeen? De keuterboer in Afrika en de inwonster van een sloppenwijk in Latijns-Amerika lijden meer onder de ecologische crisis dan de welgestelde westerling, terwijl ze hem niet veroorzaakt hebben.

Wereldwijd is ecotheologie al decennia in opmars, onder meer vanuit de Wereldraad van Kerken.¹² De lutherse theoloog Joseph Sittler pleitte al in 1961 in een vergadering van de Wereldraad voor een theologie die we nu ecologisch zouden noemen. Het gaat God om de *hele* aarde, zei hij, en Gods redding in Christus heeft betrekking op de hele wereld, niet alleen op mensen. Zorg voor de aarde hoort bij de kern van het christelijk geloof, concludeerde hij. Hij stuitte op veel onverschilligheid. Felle kritiek kwam van degenen die elke verbinding van God met natuur associeerden met nazi-theologie.¹³ In de jaren tachtig was er het ‘Conciliair Proces voor vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping’, iets eerder al de actie Nieuwe Levensstijl. Beide werden in Nederland vooral praktisch ingevuld en ebdend. De paus luidde in 2015 met *Laudato Si’* een nieuwe fase in in de verspreiding van ecotheologische inzichten. De encycliek levert forse kritiek op het geloof in techniek en economische groei dat ten koste gaat van de aarde en de armen. Hij stelt daar de deugden van soberheid en nederigheid tegenover.

Veel ecotheologie komt uit de feministische hoek. Ecofeministische theologen wijzen op de samenhang tussen de overheersing van de aarde en van vrouwen. Catharina Halkes probeerde in 1989 ecofeministische inzichten in Nederland te introduceren met haar boek *...en alles zal worden herschapen. Gedachten over heelwording van de schepping in het spanningsveld tussen natuur en cultuur*. Het duurde lang voor ze respons kreeg. Die kwam onder meer van de Oecumenische Vrouwensynode die vanaf 2010 een aantal bijeenkomsten wijdde aan vrouwen, geloof, geld en groen.¹⁴

Op Nederlandse theologische universiteiten en hogescholen krijgt het thema religie en ecologie langzaam iets meer aandacht.¹⁵ De werkgroep Theologie, kerk en duurzaamheid, een soort denktank opgericht door de stichting Oikos¹⁶ in 2013, bracht deskundige mensen bij elkaar van universiteiten, hogescholen en christelijke organisaties. Duurzaamheid is een thema in uiteenlopende christelijke organisaties als Missie Nederland, de Franciscaanse Beweging, Kerk in Actie, Tear, Micha, de Raad van Kerken (Kerk en Milieu), de Vrouwensynode, De Linkerwang en A Rocha.¹⁷

Met dit boek wil ik het denken over geloof en ecologie toegankelijk maken voor een Nederlandstalig publiek en een nieuwe impuls geven aan de praktijk. Het is een zoektocht naar een gelovig denken dat recht doet aan God, aan de aarde en aan mensen, met name aan hen die het meest lijden onder de milieuproblemen, namelijk armen en vrouwen. Met de Bijbel als belangrijke bron. Daarmee is dit boek meer dan een inventarisatie van wat in vooral Engelstalige literatuur ontwikkeld is op dit terrein. Het is ook een stellingname die uitdaagt tot discussie. Dat ik put uit de christelijke traditie is geen diskwalificatie van andere levensbeschouwingen. Het is de traditie waarin ik zelf deskundig ben, de traditie die uitbuiting van de aarde vaak gelegitimeerd heeft, maar ook een traditie die in zijn hele diepte en breedte veel te bieden heeft aan ecologische wijsheid. Die gemengde erfenis heeft het christendom gemeen met andere religies. De denkers over duurzaamheid en levensbeschouwing die het boeddhisme presenteren als veel milieuvriendelijker dan het christendom, winkelen vaak selectief in die traditie terwijl ze van het christendom een karikatuur maken.¹⁸

Het eerste hoofdstuk gaat over de rol van de theologie in de huidige ecologische crisis. Deze crisis gaat dieper dan praktische problemen die praktische oplossingen vragen. Het hedendaagse wereldbeeld blijkt een belangrijke rol te spelen in het ontstaan ervan. In onze moderne westerse cultuur zijn we mensen te centraal gaan stellen (antropocentrisme) en verwachten te veel van techniek en van economische groei (het technocratisch-economisch paradigma). Het huidige wereldbeeld is verweven met de christelijke traditie en volgens sommigen is de ecologische crisis zelfs de schuld van het christendom. Theologie, als reflectie vanuit geloof, is zich in de moderne tijd gaan beperken tot de relatie tussen God en mensen. Ze wordt veel relevanter als ze weer durft te spreken over de hele werkelijkheid.

Hoofdstuk twee schetst het andere wereldbeeld van de Bijbel. Ik bespreek uitgebreid een aantal bijbelteksten die in de discussies vaak terugkomen of er mijns inziens een plaats in zouden moeten hebben – geclusterd in scheppingsteksten, teksten over dieren en teksten over de redding van de aarde in het Oude en het Nieuwe Testament. Daarbij laat ik zien dat het wereldbeeld van de Bijbel veel minder antropocentrisch en dualistisch is dan het moderne wereldbeeld. De hele werkelijkheid wordt met God verbonden en waar dat het meest expliciet gebeurt, ontdekte ik, worden vaak inclusieve godsbeelden gebuikt.

Hoofdstuk drie bespreekt de ecotheologische ontwikkelingen in Nederland en Vlaanderen, in de breedte van de kerken. Ik inventariseer

termen en thema's in Nederlandstalige ecotheologie en spiritualiteit en bekritiseer de term rentmeesterschap. Vervolgens onderzoek ik de weerstand tegen een positieve waardering van natuur in sommige protestantse kringen en het antropocentrisme dat ook in katholieke en vrijzinnige theologie overheerst. Ik bespreek *Laudato Si'* en een document van de Nederlands-Hervormde synode, naast enkele recente Nederlandstalige boeken die raken aan ecotheologische thema's.

In het vierde hoofdstuk presenteer ik inzichten uit ecofeministische theologie wereldwijd. De benaderingen en inzichten van Ivone Gebara (Rooms-Katholiek en Latijns-Amerikaans), Catherine Keller (protestant en Noord-Amerikaans) en Elizabeth Theokritoff (Grieks-orthodox en Europees) kunnen de ontwikkeling van ecotheologie in Nederland een nieuwe impuls geven. Daartoe maak ik hun gedachtengoed toegankelijk, vergelijk hun context met de Nederlandse en trek enkele conclusies die een tegenwicht geven aan de dominante termen rentmeesterschap en 'zorg voor de schepping'.

Hoofdstuk vijf spitst – na een korte samenvatting – de vraag naar de verhouding tussen God en de wereld en de plaats van mensen daarbinnen toe op een kernthema in christelijke theologie: Christus. Als de ecologische crisis een belangrijke context is voor de theologie, heeft dat ook gevolgen voor het denken over wie Jezus Christus is. Ik eindig met een voorbeeld van ecologische spiritualiteit en ethiek uit mijn eigen praktijk.

Alhoewel er een opbouw zit in het boek als geheel, zijn de hoofdstukken ook afzonderlijk te lezen. Wie wil, kan eerst het laatste hoofdstuk lezen. Wie vooral geïnteresseerd is in bijbeluitleg kan met hoofdstuk twee beginnen. Wie liever start met een systematisch-theologische doordening van het thema, leest eerst hoofdstuk drie en vier. Wie zich afvraagt of ecologische duurzaamheid wel een onderwerp is voor theologie en zo ja, hoe dan, leest direct verder op de volgende bladzijde.